

Η λογική του Χέγκελ και τα *Grundrisse* του Μαρξ

«Η σημερινή κοινωνία διατυπώνει την παράδοση απαίτηση, να δείχνει εγρήγεται εκείνος για τον οποίο το αντικείμενο ανταλλαγής είναι το μέσο διαβίωσης και όχι εκείνος για τον οποίο αποτελεί πλουτισμό»

Καρλ Μαρξ, *Grundrisse*.

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να φέρει προς συζήτηση τη βαθιά μεθοδολογική συγγένεια που υπάρχει ανάμεσα στην *Επιστήμη της λογικής* του Χέγκελ και στις *Βασικές γραμμές (Grundrisse) της κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* του Μαρξ. Στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης επιδιώκεται να καταδειχθεί πώς ο Μαρξ στο συγκεκριμένο έργο του προσλαμβάνει και εφαρμόζει κριτικά τη διαλεκτική μέθοδο που για πρώτη φορά παρουσίασε συστηματικά ο Χέγκελ στη *Λογική* του^{*} επίσης, πώς εξίσου διαλεκτικά υπερβαίνει τους ιδεαλιστικούς της φραγμούς για να τη μετουσιώσει σε έναν μεταθεωρητικό τύπο διαλεκτικής και να διερευνήσει ένα ιστορικά καθορισμένο σύστημα παραγωγής. Βέβαια, μεθοδολογικά στοιχεία της εγελιανής σκέψης συναντούμε, είτε άμεσα είτε έμμεσα, σε όλο το φάσμα του μαρξικού έργου και όχι μόνο στα *Grundrisse*: σε πολλές σελίδες του συνολικού του έργου ο Μαρξ αξιοποιεί τους πόρους της εγελιανής διαλεκτικής με τέτοιο κριτικό βλέμμα, ώστε να γίνεται σαφής στα νοήματα, να ακριβολογεί στην ανάλυση, να ευστοχεί στη γενίκευση και εντέλει να κατακτά κάθε φορά έναν υψηλό βαθμό διεισδυτικής ερμηνείας. Παρ' όλα αυτά, μια πιο συγκεκριμένη διερεύνηση της χρησιμότητας της εγελιανής Λογικής στη μαρξική επεξεργασία των *Grundrisse* μάς φέρνει κατευθείαν στο κέντρο ολόκληρης της θεωρητικής εργασίας, η οποία θα λάβει την τελική της μορφή και έκφραση στο κορυφαίο έργο του Μαρξ, το *Κεφάλαιο*.

Τα *Grundrisse*, αυτό το υπό μορφή χειρογράφου ογκώδες μαρξικό έργο, το γνω-

* Ο Δημήτριος Τζωρτζόπουλος είναι διδάκτωρ Φιλοσοφίας.

ρίζουμε με τον τίτλο *Βασικές γραμμές της κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*. Κατά τη μελέτη της εξέλιξης της σκέψης του Μαρξ, λαμβάνεται ως αποτέλεσμα εντατικής και μακροχρόνιας ενασχόλησής του με την *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* και συνιστά το ύψιστο επίτευγμά του πριν από τη συστηματική συγγραφή του *Κεφαλαίου*. Το όλο σύνθεμα περιέχει μονογραφίες γραμμένες σε διαφορετικές περιόδους και προορισμένες για «ξεκαθάρισμα λογαριασμών» του ίδιου με παλαιότερα αντικείμενα μελετών του που απαιτούν περαιτέρω επεξεργασία, σύμφωνα με επιστολή του προς τον Λασσάλ¹. Στην πράξη θεωρείται, από πολλές απόψεις, ως η πιο συστηματική διανοητική προσπάθεια που κατέβαλε ποτέ ο Μαρξ, προκειμένου να φτάσει σε μια σφαιρική ανάλυση των ως τότε μορφών του καπιταλισμού και να προετοιμάσει έτσι ένα πρώτο συνολικό σχέδιασμα του *Κεφαλαίου*. Προορίζοντας τα *Grundrisse* για σχέδιασμα, ο Μαρξ δεν είχε εκδηλώσει δόλο, όσο ζούσε, την πρόθεση να τα δημοσιεύσει. Αυτό ωστόσο δεν τον εμπόδισε να τους δώσει μια ολοκληρωμένη, κατά κάποιο τρόπο, μορφή από τον Οκτώβριο του 1857 μέχρι τον Μάιο του 1858 και να καθορίσει με ακρίβεια την πιο φωτεινή στιγμή της ώριμης σκέψης του λίγο πριν από τη δημοσίευση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*. Είναι η στιγμή που μέσα από μια πραγματικοκεντρική εφαρμογή της εγελιανής διαλεκτικής, επείγεται να ολοκληρώσει την οικονομική του θεωρία, για να προλάβει τη νέα επαναστατική άνοδο που υπολόγιζε πως θα υπάρξει μετά την οικονομική κρίση του 1857. Χαρακτηριστικά είναι τα όσα γράφει ως προς αυτό στον Έγγκελς στις 8.12.1857: «Εργάζομαι σαν τρελός νύχτες ολόκληρες πάνω στην ανακεφαλαίωση των οικονομικών μου μελετών, ώστε να έχω τουλάχιστον αποσαφηνίσει τις βασικές γραμμές πριν από τον κατακλυσμό»².

Την κρίση βέβαια του 1857 δεν τη διαδέχθηκε ο επαναστατικός κατακλυσμός, αλλά ο Μαρξ συνέχισε την ολονύχτια κυρίως δουλειά του πάνω στα χειρόγραφα του 1857/8 για να αναπληρώσει το χρόνο που έχανε την ημέρα σε βιοποριστικές εργασίες, όπως αναφέρει σε επιστολή του στον Λασσάλ τον Δεκέμβριο του 1857³, και να επιτύχει την απαραίτητη ποιότητα της κριτικής αποτίμησης και της ενδολογικής διάθρωσης του όλου έργου. Για την επίτευξη αυτής της ποιότητας αξιοποιεί το ορθολογικό στοιχείο της εγελιανής διαλεκτικής και επιχειρεί να επεξεργαστεί τα θέματα της οικονομικής θεωρίας με βάση την αποδεδειγμένη αντικειμενικότητα της ανάλυσης. Μια τέτοια αξιοποίηση είχε κατά νου, όταν στις 16 Ιανουαρίου 1858 έγραφε στον Έγγκελς: «Στη μέθοδο της επεξεργασίας μου προσέφερε μεγάλη βοήθεια το ότι από σκέτη σύμπτωση—ο Φράιλιχρατ βρήκε μερικούς τόμους του Χέγκελ που αρχικά ανήκαν στον Μπακούνιν και μου τους έστειλε δώρο—ξεφύλλισα εκ νέου τη *Λογική* του Χέγκελ. Αν ποτέ υπάρξει χρόνος για τέτοιες δουλειές, πολύ θα ήθελα σε 2 ή 3 τυπογραφικά να κάνω προσιτό στον κοινό νου το ορθολογικό στοιχείο της μεθόδου που ανακάλυψε ο Χέγκελ, αλλά ταυτόχρονα μυστικοποίησε»⁴. Την επιθυμία του να ασχοληθεί συστηματικά με την ουσία της εγε-

λιανής διαλεκτικής δεν την πραγματοποίησε ποτέ λόγω έλλειψης χρόνου· δεν έπαψε ωστόσο καθ' όλη την πορεία του βίου του να διατηρεί ζωντανή την επαφή του με τη σκέψη του Χέγκελ, και ιδιαίτερα με τη *Λογική* του. Με το νέο τούτο ξεφύλλισμα ο Μαρξ αναζωογονεί τη σχέση του με την εγελιανή σκέψη κατά την επεξεργασία τής δικής του μεθόδου μέσα στα *χειρόγραφα* και αξιοποιεί τη *Λογική σημασία* της κίνησης για να ασχοληθεί πιο συγκεκριμένα με τις κατηγορίες στο επίπεδο των πραγματικών σχέσεων της πολιτικής οικονομίας.

Ο Μαρξ είναι ο πρώτος ουσιαστικά συστηματικός διανοητής που εφαρμόζει την εγελιανή διαλεκτική ως μέθοδο έρευνας σε επίπεδο οικονομίας και ο οποίος με το παράδειγμα πρωτίστως των *Grundrisse* μάς προσφέρει έναν ανεκτίμητο πλούτο διαλεκτικών κατηγοριών κατά την ανάλυση. Στη συνάφεια τούτη αναλύει κριτικά τις προϋπάρχουσες οικονομικές θεωρίες και επιχειρεί μια διαλεκτική κατανόηση του αστικού συστήματος παραγωγής. Συμβαίνει έτσι, καθ' όλη τη μαρξική επεξεργασία, οι γενικοί προσδιορισμοί ή κατηγορίες (*allgemeine Bestimmungen*) της αυτοκινημένης σκέψης, όπως τη γνωρίζουμε στην εγελιανή *Λογική*, να προσλαμβάνονται στην πραγματική τους εφαρμογή στο συγκεκριμένο αντικείμενο. Το τελευταίο τώρα έχει προτεραιότητα έναντι της μορφής και συλλαμβάνεται στους δικούς του χαρακτηριστικούς δεσμούς και στην ιδιάζουσα σε αυτό κίνηση. Ενόσω η σκέψη προσανατολίζεται σε μια κατανοητική σύλληψη (*Begreifen*) του ειδικού χαρακτήρα του αντικειμένου, η διαλεκτική συγκροτεί τη γνώση των γενικών μορφών υπό τις οποίες πραγματοποιείται αυτή η κίνηση της σκέψης. Αυτή η γνώση μάς διανοίγει στον ορθολογικό πυρήνα της εγελιανής διαλεκτικής, τον οποίο συνοψίζει η έννοια.

2. Η εγελιανή Λογική της έννοιας και η εσωτερική διάρθρωση των Grundrisse

Η έννοια, στην εγελιανή της σύλληψη είναι η απόλυτη έννοια ή η απόλυτη ιδέα που θέτει τον εαυτό της εν είδει κίνησης ή διαδικασίας. Τούτη η κίνηση λαμβάνει χώρα σε επίπεδο εννοιολογικών προσδιορισμών, και έχει διαλεκτικό χαρακτήρα με το νόημα ότι ο κάθε επιμέρους εννοιολογικός προσδιορισμός τελεί σε εσωτερική αλληλεξάρτηση και ανανοηματοδότηση με τον άλλο. Η εν λόγω διαλεκτική κίνηση ωστόσο, καθότι είναι αποκλειστικά κίνηση της απόλυτης έννοιας, δεν λέγει τι πράττει ή τι αναλαμβάνει εκάστοτε να πράξει παρά μόνο υλοποιεί το θέτειν τον εαυτό σε επίπεδο εννοιακού αυτοπροσδιορισμού. Τούτο σημαίνει, με άλλα λόγια, πως ο Χέγκελ στη *Λογική* του εξετάζει την κίνηση της ανθρώπινης σκέψης υπό τη μορφή μιας αντικειμενικής διαδικασίας, η οποία είναι αυτονομημένη από τον ίδιο τον άνθρωπο και ως τέτοια συνιστά κίνηση αυτοκατανόησης ή, πράγμα που είναι το ίδιο, την αυτοκίνηση της ίδιας της έννοιας. Εάν διερευνήσει κανείς βαθύτερα

το όλο σύστημα της *εννοιακής αυτοκινησίας*, μπορεί να διαπιστώσει, πέρα από ό,τι ίσως πίστευε και ο ίδιος ο Χέγκελ, ότι ανάγει την έσχατη ρίζα της ιδεατής του υπόστασης σε υλικά υποστρώματα κίνησης, τα οποία διαμεσολαβούνται από την ανθρώπινη πράξη και δυνάμει αυτής της διαμεσολάβησης αντανακλώνται στο κεφάλι του ανθρώπου.

Στο βαθμό όμως που το ως άνω σύστημα συλλαμβάνεται στην απόλυτη αυτονομία του από τους ιστορικοκοινωνικούς του όρους, εμφανίζεται να λειτουργεί ως κάτι απροϋπόθετα ανεξάρτητο από τις υλικές του συνθήκες και επικυρίαρχο ή να λογίζεται ως ένα επέκεινα που καθορίζει το πραγματικό γίγνεσθαι του κόσμου· συμβαίνει δηλαδή, όπως αναφέρει ο Μαρξ, να μυστικοποιείται και να απομακρύνει από τον ορίζοντά μας τον ορθολογικό του πυρήνα. Αυτό συνεπώς που επιδιώκει ο Μαρξ είναι να κονιορτοποιήσει την εν λόγω μυστικοποίηση μέσα από την ανάδειξη του ορθολογικού του πυρήνα: από την εγελιανή αυτοκινησία ως κίνηση της απόλυτης έννοιας αξιοποιεί εκείνα τα δομικά στοιχεία τα οποία του επιτρέπουν να διανοίγεται στη *Λογική κίνηση* του πραγματικού κόσμου. Ειδικότερα καθιστούν δυνατή, μεταξύ άλλων, την ένταξη των οικονομικών φαινομένων σε μια συνολική συνάρτηση, την κινητήρια δύναμη της οποίας αποτελούν οι εσωτερικές της αντιφάσεις –π.χ. αξία χρήσης και (ανταλλακτική) αξία, τρόπος παραγωγής κ.λπ.– και όχι λιγότερο φωτίζουν τον καθορισμένο, ανάλογα με τη χρονική περίοδο της ιστορίας, χαρακτήρα αυτών των φαινομένων και των αντίστοιχων οικονομικών προσδιορισμών ή κατηγοριών.

Με αφετηρία την *Εισαγωγή στα Grundrisse* που έγραψε ο Μαρξ τον Αύγουστο του 1857, παρατηρούμε ότι μια από τις κύριες πηγές μεθόδου είναι η *Λογική της έννοιας*, το τρίτο δηλαδή βιβλίο της εγελιανής *Λογικής*. Σε τούτο το βιβλίο η διαλεκτική μέθοδος αναπτύσσεται ως η δυνατότητα για να παράγονται οι καθαροί προσδιορισμοί της νόησης και να διατάσσονται *Λογικά* υπό τη μορφή της προχωρητικής διαδικασίας σχέσεων και διανοηματικών συγγειμένων. Η οικείωση του Μαρξ με το εν λόγω έργο του Χέγκελ στρέφει παραδειγματικά το λογισμό του από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο και από το ιδεαλιστικό στο πραγματικό. Έτσι, στην παρούσα *Εισαγωγή*, επιχειρεί να σκιαγραφήσει περιεκτικά τη μεθοδολογική θεμελίωση των σκέψεών του που διατρέχουν όλα τα επιμέρους θέματα των *Grundrisse* και υπό μια εσωτερική ανάγκη αυτοκατανόησης να θέσει τους όρους για διερεύνηση του συστήματος των κατηγοριών της οικονομικής επιστήμης. Έτσι πραγματώνει αυτό που έγραφε το 1842, ότι δηλαδή η φιλοσοφία θα έλθει κάποτε σε επαφή και αλληλεπίδραση με τον πραγματικό κόσμο της εποχής της, όχι μόνο εσωτερικά με το περιεχόμενό της αλλά και εξωτερικά μέσω της μορφής. Τότε αυτή θα γίνει φιλοσοφία του παρόντος κόσμου⁵. Στην προσπάθειά του έτσι να κατανοήσει την *παραγωγή* ως συγκεκριμένη σχέση μέσα στην ολότητα του κοινωνικού σχηματισμού ο Μαρξ έρχεται σε επαφή και αλληλεπίδραση με τον πραγματικό κόσμο της εποχής

του, ακολουθώντας μια κριτική μεθερμηνευση της εγγελιανής μορφής της φιλοσοφίας. Απ' αυτή τη σκοπιά καθίστανται δυνατές διαλεκτικές πλέον αντιστοιχίες ανάμεσα στον εγγελιανό ιδεαλισμό του διαλεκτικού Λόγου και στον μαρξικό μεταφιλοσοφικό του προσδιορισμό ως ένα ιστορικοκοινωνικά προσδιορισμένο σύστημα των Λογικών κατηγοριών.

Στην *εγγελιανή Λογική της έννοιας* απαντούμε, πέραν των άλλων, την ακόλουθη μορφή φιλοσοφίας σχετικά με το θέμα μας: «η καθολική έννοια είναι καθαρή έννοια ή ο προσδιορισμός της καθολικότητας. Αλλά η καθαρή ή καθολική έννοια είναι επίσης μια προσδιορισμένη ή μερική μόνο έννοια, η οποία παίρνει θέση παράπλευρα στις άλλες έννοιες. Επειδή η έννοια είναι ολότητα, άρα μέσα στην καθολικότητά της ή την καθαρά ταυτή αυτοαναφορά της είναι ουσιαστικά το προσδιορίζει και διαφοροποιείν, γι' αυτό περιέχει μέσα της το κριτήριο διά του οποίου τούτη η μορφή της αυτοταυτότητάς της, με το να διατρέχει και να περιλαμβάνει όλα τα στάδια εντός εαυτού, αυτοπροσδιορίζεται εξίσου καλά άμεσα: να είναι μόνο το καθολικό απέναντι στη διαφορετικότητα των σταδίων»⁶. Εδώ η εγγελιανή μορφή της έννοιας, στη συνάρτησή της με το σύστημα των Λογικών κατηγοριών, προσδιορίζεται ως το καθολικό, το οποίο δεν είναι ένα κενό καθολικό, μια αφηρημένη αυτοταυτότητα, αλλά η ολότητα των εσωτερικών διαφοροποιήσεων της έννοιας· άρα αυτό *φέρει στον ύψιστο βαθμό μέσα του* την προσδιοριστικότητα και τη διαφορά, δυνάμει της οποίας διαμεσολαβείται από τα εκάστοτε περιεχόμενά του, δηλαδή από τις εκάστοτε μερικεύσεις του, και αναπτύσσεται σε αρχή της διαφορετικότητας. Η τελευταία τούτη προσδίδει στο καθολικό, σύμφωνα με την έννοια, διαλεκτικό χαρακτήρα και όχι εκτεινόμενο σε απόλυτα εξωτερικές ή ποσοτικές διαφορές. Με ένα παρόμοιο τρόπο προσδιορίζει ο Μαρξ την *παραγωγή*: «Η παραγωγή εν γένει είναι αφαίρεση· αφαίρεση όμως λογική, στο μέτρο που προβάλλει και εδραιώνει πραγματικά το κοινό στοιχείο [...]. Εντούτοις, τούτο το καθολικό [...] είναι και αυτό πολλαπλά διαθρομένο και διαχωρίζεται σε διάφορους προσδιορισμούς. [...] Οι προσδιορισμοί που ισχύουν στην παραγωγή εν γένει πρέπει να ξεχωρίζονται, για να μην ξεχνιέται η ουσιαστική διαφορετικότητα μπροστά στην ενότητα»⁷.

Το σύστημα της παραγωγής, σύμφωνα με την πιο πάνω θέση, δεν αποτελεί, σε επίπεδο εννοιακής του σύλληψης, ένα αθροιστικό σύνολο επιμέρους εννοιών, αλλά την ύψιστη αφαίρεση, την πιο γενικευμένη έννοια, το κοινό ή το καθολικό. Τι είναι όμως εκείνο που κάνει αυτό το καθολικό να μην είναι μια κενή αφαίρεση, ένα φαντασιακό κατασκευάσμα του νου ή ένα απροσδιόριστο σύνολο αδιαφοροποίητων και αδιάφορων συγχρόνως μεταξύ τους προσδιορισμών; Το γεγονός ότι δεν συνιστά καθαρά τυπική ενότητα προσδιορισμών ή γνωρισμάτων της παραγωγής σε όλες τις ιστορικές εποχές αλλά διαλεκτική ενότητα της παραγωγής, ως ανάπτυξης, με την ουσία της, ως της γενετικής της σχέσης. Το κοινό ή το καθολικό επομένως είναι μια πραγματική σχέση δύο ή περισσότερων προσδιορισμών της παραγωγής, η

οποία τους μετατρέπει σε στοιχεία ή επιμέρους στάδια –οργανικά συναρτημένα– της μίας και της ίδιας παραγωγικής σχέσης. Κατ’ αυτό τον τρόπο, ο Μαρξ καθιστά τελείως φανερό ότι το καθολικό λειτουργεί ως η λογική αρχή διαλεκτικής ανασυγκρότησης των διαφορετικών, χωριστών προσδιορισμών της παραγωγής σε μια ολότητα. Τούτο απαιτεί αυτοί οι προσδιορισμοί να αναλύονται συγκεκριμένα και όχι να ανάγονται σε κάποια αφηρημένη ενότητα. Οποιαδήποτε αναγωγή σε μια τέτοια ενότητα θα παρέκαμπτε την παρουσία της *διαφορετικότητας μέσα στην ενότητα* και θα επέτρεπε στον κάθε οικονομολόγο να αποφαίνεται δήθεν με σοφία για «την αιωνιότητα και την αρμονία των σημερινών κοινωνικών σχέσεων»⁸, επομένως θα του έδινε το δικαίωμα να παραγνωρίζει την ευκρίνεια της σχέσης Λογικού και Ιστορικού και να χάνει από τον θεωρητικό του ορίζοντα συνειδητά ή μη την πορεία ανάπτυξης των ως άνω σχέσεων.

Υπερβαίνοντας, από πλευράς εσωτερικού περιεχομένου το εγελιανό σύστημα των λογικών κατηγοριών, ο Μαρξ συλλαμβάνει το θεωρητικό αντικείμενο στα όρια της υλικής του διάστασης. Είναι το αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας και πρωτίστως η *υλική παραγωγή*. Πρόκειται για την «παραγωγή σε μια καθορισμένη βαθμίδα της κοινωνικής εξέλιξης»⁹. Η τελευταία όμως δεν είναι γενικά υλική παραγωγή, αλλά καπιταλιστική, η οποία καθιστά αναγκαία μια ορισμένη διανοητική δραστηριότητα και συγχρόνως παραπέμπει στα ανθρώπινα άτομα όχι ως γενικά μορφώματα της υποκειμενικότητας που έχει πρώτα συγκροτηθεί σε έννοια, όπως υποστηρίζει ο Χέγκελ, και στη συνέχεια έμελλε να αποτελέσει *την αφετηρία της ιστορίας*, αλλά ως ανθρώπινα όντα που εκφράζουν την ενεργό υποκειμενικότητα «ως παραγωγικό και αυτοαναπαραγόμενο άτομο»¹⁰ μέσα στις ιστορικά προσδιορισμένες κοινωνίες. Από μεθοδολογική άποψη, ο Μαρξ εδώ ορίζει το αντικείμενό του μέσα «από την έκθεση της συγκεκριμένης του γένεσης»¹¹, σύμφωνα με το ορθολογικό πνεύμα της εγελιανής διαλεκτικής· από πλευράς περιεχομένου όμως, τις σημασίες του αντικειμένου δεν τις ανάγει στην ελευθερία της έννοιάς του, καταπώς υπαγορεύει η εγελιανή κατεύθυνση, αλλά στην κριτική της πολιτικής οικονομίας. Κατ’ αυτό τον τρόπο αρχίζει ο μαρξικός βηματισμός προς απομυστικοποίηση της εγελιανής μεθόδου. Ένα επόμενο βήμα αφορά την εξέταση του θεωρητικού αντικειμένου, δηλαδή της παραγωγής, σε συνάφεια με τη «Λογική άποψη της ζωής»¹². Από τη σκοπιά του ορθολογικού της χαρακτήρα, αυτή η Λογική άποψη τοποθετεί τη ζωή στην κατηγορία ενός ζωντανού όλου που ενσαρκώνει τη σκέψη και την παραγωγική δράση του ανθρώπου. Απεναντίας, η μυστικοποιημένη της όψη εντοπίζεται στο ότι η εν λόγω άποψη υποσημαίνει την υπέρβαση του ορίου της φυσικής ζωής και τη μετουσίωση της τελευταίας σε καθαρή πνευματικότητα ή Ιδέα.

Αν και σε πολλά άλλα σημεία της *Εισαγωγής* ο Μαρξ δεν κατονομάζει ρητά τον Χέγκελ, όταν επιχειρεί κριτική εφαρμογή της *Λογικής του μεθόδου*, στην κριτική εν τούτοις της πολιτικής οικονομίας, η οποία είναι συγχρόνως και παρουσίαση του

συστήματος της αστικής οικονομίας, χρησιμοποιεί με μοναδική ευστοχία τα μεθοδολογικά στοιχεία της εγελιανής Λογικής για να διανοιχθεί στην κίνηση τού ως άνω συστήματος και να αποκρυπτογραφήσει την εσωτερική του συνοχή. Έτσι συλλαμβάνει την αστική παραγωγή ως μια *εσωτερικά διαρθρωμένη ολότητα*, η οποία αποτελεί εγγενή προσδιορισμό των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων και συναφώς αντιστοιχεί σε συγκεκριμένη βαθμίδα εξέλιξης της κοινωνίας. Η ολότητα αυτή, ιδωμένη με όρους της εγελιανής διαλεκτικής, είναι «η αντικειμενική έννοια»¹³, η οποία αναδύεται από τη διαλεκτική αναίρεση των εξατομικευμένων της προσδιορισμών. Με μαρξικούς όρους είναι η σύλληψη της πραγματικής όχι της φαινομενικής δομής ή σύστασης του αντικειμένου, της πραγματικής διαδικασίας της παραγωγής. Σε ενδοσυνάφεια με τη δομή του συλλαμβάνεται και το ανθρώπινο υποκειμένο ως *ζῶον πολιτικόν*¹⁴, το οποίο, ως τέτοιο, βρίσκεται σε πρακτικοκοινωνική σχέση με τις μορφές του αντικειμένου και αναλογικά ενεργεί, παράγει, αναπτύσσεται, προσδιορίζεται. Αυτό δείχνει ότι ο Μαρξ δεν υποβάλλει σε κριτική εξέταση μόνο την αναγκαιότητα του αντικειμένου, αλλά και τα νοήματα που αυτό περικλείει. Με εγελιανούς όρους, αυτή η μαρξική σύλληψη «δεν προσορίζεται να είναι αφήγηση αυτού που συμβαίνει, αλλά μια γνώση αυτού που είναι αληθές μέσα σε ό,τι συμβαίνει»¹⁵.

Εκκινώντας λοιπόν από το πραγματικό, ο Μαρξ αναστρέφει την εγελιανή μέθοδο που έχει το χαρακτήρα της λογικής του πνεύματος σε λογική του πραγματικού. Συναφώς, ο τρόπος θεώρησης εκ μέρους του δεν μένει στη φαινομενική μορφή των σχέσεων αλλά αναζητεί τον εσωτερικό τους δεσμό, με αποτέλεσμα στη σφαίρα της παραγωγής να μην εξαντλείται στα *πράγματα* και στις *σχέσεις* τους αλλά να αναδεικνύει τις οργανικές τους συναρτήσεις και να θεωρεί διαλεκτικά τους καπιταλιστικούς προσδιορισμούς: *παραγωγή, διανομή, ανταλλαγή, κατανάλωση*, μαζί με τον τρόπο της συλλογιστικής τους σύναψης¹⁶. Η διαλεκτική αυτή θεώρηση, από την άποψη της Λογικής της μορφής, μεθερμηνεύει πιστά τον Χέγκελ. Παρατηρεί συγκεκριμένα ο Μαρξ ότι όλες αυτές οι κατηγορίες ή προσδιορισμοί «αποτελούν μέλη μιας ολότητας, διαφορές στο εσωτερικό μιας ενότητας»¹⁷. Από την άποψη του περιεχομένου η ως άνω θεώρηση είναι συγχρόνως και μια κριτική στην κατά Χέγκελ «διαλεκτική εναρμόνιση των εννοιών»¹⁸, η οποία κινείται καθαρά στην αφηρημένη περιοχή της ιδέας και αδυνατεί ως εκ τούτου να κατανοήσει συγκεκριμένα τις *πραγματικές σχέσεις* που αλληλοσυμπλέκονται και αλληλοπροσδιορίζονται.

3. Η εγελιανή Λογική της ουσίας και το αυτοκινούμενο σύστημα του κεφαλαίου στα Grundrisse

Ο Μαρξ, αναλύοντας κριτικά τις προγενέστερες οικονομικές θεωρίες καθώς και τις καπιταλιστικές οικονομικές σχέσεις στην Αγγλία και σε άλλες χώρες, εργάζεται

πάνω στο σύστημα συγκεκριμένων οικονομικών κατηγοριών, και προς τούτο χρησιμοποιεί κατηγορίες ή προσδιορισμούς που απασχόλησαν τον Χέγκελ συστηματικά στο δεύτερο βιβλίο της *Επιστήμης της Λογικής του*, στη *Λογική της ουσίας*. Πιο ειδικά εργάζεται με προσδιορισμούς που συναντούμε ιδίως στα δύο πρώτα κεφάλαια του πρώτου μέρους της *εγελιανής Λογικής της ουσίας*, χωρίς να αποκλείονται και τα άλλα κεφάλαια. Πρώτο μέρος: *Η ουσία ως ανασκόπηση μέσα σ' αυτήν την ίδια*· πρώτο κεφάλαιο: *Η εμφάνεια*, και δεύτερο κεφάλαιο: *Οι ουσιότητες ή οι προσδιορισμοί [= κατηγορίες] ανασκόπησης*¹⁹. Τούτη η μαρξική εφαρμογή της εγελιανής διαλεκτικής δεν έχει μόνο το νόημα ότι στα *Grundrisse* μπορούν να κατανοηθούν γενικές κατηγορίες αυτοκίνησης, όπως η τελευταία παριστάνεται από τον Χέγκελ, αλλά και ότι αποσαφηνίζεται περαιτέρω η κατανόηση της εγελιανής εξέλιξης της σκέψης. Με δεδομένη την προσήλωση του Μαρξ στο να κατανοήσει το κεφάλαιο ως ένα αυτοκινούμενο σύστημα παραγωγής, που ανέκυψε κάτω από καθορισμένους ιστορικούς όρους και το οποίο παράγει το ίδιο τους τους όρους υπέρβασής του, επαληθεύει την εγελιανή *Λογική της ουσίας*, από πλευράς μεθόδου, ως διαλεκτική θεώρηση της ανθρώπινης πραγματικότητας σε εναντίωση προς κάθε απόπειρα θεολογικής της πρόσληψης. Η *ουσία* προσδιορίζεται στην εγελιανή *επιστήμη της Λογικής* ως *ανασκόπηση εντός εαυτού*· δηλαδή «ως η ολοκληρωμένη επάνοδος του Είναι στον εαυτό του»²⁰. Από εδώ προκύπτει πρωτίστως πως η ουσία παριστάνεται στην *καθαρή της μορφή*, ήτοι σε πλήρη ανεξαρτησία από τις μορφές εμφάνισής της, και με βάση αυτή την προϋπόθεση «γίνεται θεμέλιο και μεταβαίνει στην ύπαρξη και στο φαινόμενο»²¹. Παρόμοια σκέπτεται και ο Μαρξ, όταν με αφορμή την ανάλυση του κεφαλαίου του χρήματος δεν χάνει από την οπτική του την επεξεργασία των αφηρημένων κατηγοριών της αστικής διαδικασίας παραγωγής: *εμπόρευμα και χρήμα*. Με βάση αυτή την επεξεργασία «το χρήμα δεν είναι παρά η αποσπασμένη από την υπόσταση των εμπορευμάτων ανταλλακτική αξία και οφείλει την προέλευσή του αποκλειστικά στην τάση αυτής της ανταλλακτικής αξίας να θέτει τον εαυτό της στην καθαρή του μορφή»²².

Από καθαρά λογική άποψη, η κατανόηση της *ουσίας* του χρήματος είναι αποτέλεσμα της γνωσιακής διαδικασίας αυτού τούτου του Είναι του [(της *ανταλλακτικής του*) *αξίας*]²³, όπως στον Χέγκελ η *ουσία* είναι ένα διαμεσολαβημένο αποτέλεσμα της γνωσιακής κίνησης που δεν είναι εξωτερική στο Είναι, αλλά ανήκει στην ίδια του τη φύση: «το Είναι εσωτερικεύεται μέσω της εαυτού φύσης και [...] μέσω αυτού του εντός εαυτού βγαίνει γίνεται ουσία»²⁴. Αυτό το εντός εαυτού βγαίνει υποδηλώνει, για τον Χέγκελ, το *μετά-βγαίνει* τού Είναι στην ουσία· πρόκειται για το *μετά-βγαίνει* του ίδιου τού Είναι από μια διάσπαρτη και ασυλλόγιστη εξωτερικότητα σε μια εσωτερική *μετά-μόρφωση*, δηλαδή σε μια μεθοδική σχέση γνωριμίας και επικοινωνίας (= *μέθεξης*) με τον εαυτό του, κατά την οποία αρνείται οποιαδήποτε απολίθωση ή ακινησία σε έναν τόπο επέκεινα της Λογικής σκέψης,

και έτσι δημιουργεί τους όρους για να εκφράσει αυτό που γίνεται μέσα του σε συνδυασμό με το έξω του. Από εδώ προκύπτει ότι το Είναι μεταβαίνει στην ουσία, ή με άλλα λόγια γίνεται ουσία, στο μέτρο που διαμεσολαβείται από την άρνηση της αμεσότητάς του. Η ουσία, ως εκ τούτου, στην εγγελιανή της κατανόηση είναι ό,τι είναι γιατί πραγματώνει την ιδιάζουσα στη φύση της αρνητικότητα, την απέραντη δηλαδή κίνηση του Είναι και όχι μια αφαίρεση ή μια εξωτερική αρνητικότητα. Όλη αυτή η διαδικασία ή κίνηση στη σκέψη του Χέγκελ παριστάνεται ως εκείνη η στοχαστική αυτοκίνηση, κατά την οποία οι λογικές κατηγορίες παράγονται από τον εαυτό τους ως αλληλονοηματοδοούμενα στάδια ενός αυτοστοχαζόμενου όλου.

Εμμένοντας στον ορθολογικό πυρήνα της μυστικοποιημένης από τον Χέγκελ αυτοκίνησης της σκέψης κατά το ρυθμό της μετάβασης από τη μια λογική κατηγορία στην άλλη, ο Μαρξ συναρθρώνει τις διάφορες μορφές της *μετάβασης* των οικονομικών κατηγοριών, με βάση την «πραγματική διαμεσολάβηση»²⁵ και «την εσωτερική συνάφεια των σχέσεων παραγωγής, διανομής και κυκλοφορίας»²⁶. Έτσι προτάσσει ως βασική προϋπόθεση, ανάμεσα στα άλλα, για να πραγματοποιηθεί η *μετάβαση* στις αστικές σχέσεις παραγωγής, την *κίνηση του χρήματος ως κεφαλαίου*. Η κίνηση, την οποία φέρνει σε πέρας το χρήμα ως κεφάλαιο, μπορεί να κατανοηθεί, με όρους της *εγγελιανής μεθόδου ανάλυσης της ουσίας*, ως αυτοκίνηση. Αφετηρία της κατανόησης αποτελεί η εξήγηση του τρόπου με τον οποίο η *αξία* αναδεικνύεται ή αποδεικνύεται ως ειδικό αρνητικό στοιχείο ή ως η αρνητική δύναμη του συστήματος του κεφαλαίου, καθώς και του τρόπου με τον οποίο η *εργασία* που παράγει την *αξία* προκύπτει αποδεικτικά ως ειδική πράξη αυτοάρνησης του *συστήματος του κεφαλαίου*. Στα *Grundrisse* ο Μαρξ αναπτύσσει μια προβληματική για την *αξία*, σύμφωνα με την οποία η τελευταία ανάγει την ουσία της ή την υπόστασή της στην αφηρημένη εργασία. Την προβληματική αυτή τη βρίσκουμε πιο συστηματικά ανεπτυγμένη στο *Κεφάλαιο*. Η αφηρημένη ανθρώπινη εργασία αποτελεί την τυπική μορφή ή περίπτωση μιας κίνησης, η οποία λογίζεται ως αυτοάρνηση: η εν λόγω εργασία ως κίνηση θέτει υπό ένα εντελώς νέο status ό,τι η ίδια παράγει.

Εδώ εγείρεται το ερώτημα: με τι είδους κίνηση έχουμε να κάνουμε στην περίπτωση της ανθρώπινης ή αφηρημένης εργασίας; Έχουμε να κάνουμε με την κίνηση που προορίζεται να «είναι ξόδεμα ανθρώπινης εργατικής δύναμης. [...], παραγωγικό ξόδεμα ανθρώπινου μυαλού, ανθρώπινων μυών, νεύρων, χεριών κ.λπ.»²⁷. Η αφηρημένη ανθρώπινη εργασία, κατά ταύτα, είναι κίνηση αυτοάρνησης, στο μέτρο που αντικειμενοποιείται ή υλοποιείται ως αξία. Τούτο σημαίνει ότι είναι κίνηση υπό τη μορφή εργασιακής δραστηριότητας του υποκειμένου που δημιουργεί την αξία ως *άρνηση* ακριβώς αυτής της εργασίας: άρα η ίδια δεν είναι αξία, αλλά μεθίσταται σε αξία, όταν προσλαμβάνει αντικειμενική μορφή. Η *αξία* λοιπόν –με όρους του *Είναι*– δεν αποτελεί κάτι το συμπτωματικό, το ασυλλόγιστο εξωτερικό, αλλά το ειδικό –του συστήματος– *αρνητικό* κατά την τάξη της *ουσίας*, εντός του οποίου *έχει*

αναιρεθεί η αφηρημένη εργασία ως *αυτοάρνηση*. Εσωτερικό στοιχείο σε τούτη την κίνηση αυτοδιατήρησης της αξίας είναι το χρήμα (X), το οποίο διαρκώς εκ-τίθεται στην κυκλοφορία και έτσι πραγματοποιεί τη *μετά-στοιχείωση* αυτού του ίδιου σε εμπόρευμα (E) και του τελευταίου πάλι σε χρήμα: X–E–X. Βάση της εν λόγω μετα-στοιχείωσης είναι η παραγωγή αξίας. Δυνάμει αυτής της παραγωγής, ως *κίνησης της αξίας*, το χρήμα προσδιορίζεται, μέσω της διαδικασίας της κυκλοφορίας, ως διαλεκτική, τουτέστιν ως αρνητική σχέση προς τον εαυτό του²⁸. Η κυκλοφορία τώρα προσλαμβάνει νέους προσδιορισμούς και ως πρώτη ολοποιητική κίνηση των οικονομικών κατηγοριών καθιστά δυνατές πολλές άλλες μορφές κίνησης, διά των οποίων η ίδια από την αμεσότητα τού Είναι της, ως απλή διαδικασία στα όρια του κύκλου των υφιστάμενων αξιών, *μετ-ουσιώνεται* σε διαδικασία της παραγωγής²⁹.

Καθόσον η κυκλοφορία είναι αυτή η διαδικασία της παραγωγής, θέτει την *αξία* ως προϋπόθεση της ανταλλαγής *εμπορεύματος με χρήμα* και εμπίπτει στη γνώση μας ως κίνηση της τεθειμένης αξίας, του τεθειμένου-Είναι κατά Χέγκελ. Ετούτη η κίνηση πρέπει να αποτελέσει εκ νέου την προϋπόθεση για να εκδιπλωθεί έτι περαιτέρω η διαδικασία παραγωγής αξίας. Έτσι η κυκλοφορία, ως η πιο πάνω διαδικασία της παραγωγής, δεν περιορίζεται στη σφαίρα της απλής κυκλοφορίας, της αμεσότητας, αλλά συγκροτεί τη *λογική πράξη της μετάβασης*, κατά το εγγελιανό παράδειγμα, ήτοι της εσωτερικής διασύνδεσης της διαδικασίας –που σχετίζεται με την παραγωγή αξίας και είναι η αρνητικότητα– με τη διαδικασία της πραγματοποίησης της αξίας ως αμεσότητας. Η ως άνω λογική πράξη της μετάβασης πρωτίστως παραπέμπει στην παραγωγική κίνηση που κατευθύνεται από την αξία, με όρους του Χέγκελ, στο Είναι, έτσι όπως τώρα το συλλαμβάνει συγκεκριμένα ο Μαξ μέσα στο αστικό σύστημα παραγωγής να αναιρείται στη διαδικασία της παραγωγής αξίας, δηλαδή στην αρνητικότητα που είναι η ουσία. Παράλληλα εκείνη η λογική πράξη της μετάβασης προσδιορίζει τούτη την ουσία στο να ενσαρκώνει την αρνητική κίνηση των πολλαπλών εκφάνσεων της σχέσης χρήματος και εμπορεύματος ως σχέσης αξιών και να θέτει το Είναι τους ως «καθαρή εμφάνεια»³⁰, η οποία «δεν είναι ένα εξωτερικό, ένα άλλο για την ουσία»³¹, ή κατά τον Μαξ για την αξία, αλλά δικό της ενύπαρκτο στοιχείο. Συνακολούθα, το Είναι αναιρείται μέσα στην ουσία: με το εγγελιανό πνεύμα είναι το χωρίς ουσία Είναι, η μη ουσία, και με το μαξικό η αξία ως η ουσία «που έμεινε ίση με τον εαυτό της μέσα στην εξαφάνισή της»³².

Η αξία λοιπόν που έχει αναπτυχθεί κατά την ως άνω κίνηση της κυκλοφορίας, διατηρείται μέσα στην τελευταία και πραγματοποιείται ειδικά ως ανταλλακτική αξία τη στιγμή ακριβώς που εξαφανίζεται. Τι συμβαίνει εδώ; Η αξία, ως κίνηση που θέτει τον εαυτό της, δεν βγαίνει έξω από την κυκλοφορία, αλλά εισέρχεται και διατηρείται σ' αυτήν –με την εγγελιανή έννοια της άρσης και διατήρησης σε ανώτερο επίπεδο (Aufhebung)– ως χρήμα, το οποίο κινείται υπό τη μορφή X–E–X, και ως αυτή η κίνηση πραγματώνει μια πρώτη μορφή εμφάνισης του κεφαλαίου. Με όρους

του Χέγκελ, εάν το Είναι, όπως φάνηκε πιο πάνω, είναι η εμφάνεια (Schein), τούτη η εμφάνιση του κεφαλαίου είναι η εμφάνεια που έχει ολοκληρωθεί σε φαινόμενο (Erscheinung)³³. Εδώ αξίζει να διευκρινισθεί πως εμφάνεια και φαινόμενο δεν είναι ταυτόσημες κατηγορίες ή όροι στον Χέγκελ. Το φαινόμενο περικλείει στα ενδότερά του την εμφάνεια ως καθορισμένο στάδιο ή στοιχείο, αλλά δεν είναι μόνο αυτό. Για παράδειγμα, το κεφάλαιο, στο στάδιο της εμφάνειας, εκδηλώνεται ή το γνωρίζουμε από τη σκοπιά της εγγελιανής ουσίας στην αμεσότητα του χρήματος ως απλού προσδιορισμού, ως του ενός μορφικού προσδιορισμού της κυκλοφορίας· ο άλλος είναι το εμπόρευμα. Στο στάδιο του φαινομένου μετασχηματίζεται στην ορατή κίνηση, η οποία αναιρεί το χρήμα ως τον απλό μορφικό προσδιορισμό, και η ίδια εμφανίζεται ως η ενδοσυνάφεια ουσίας και αμεσότητας, δηλαδή «ως η τεθειμένη ενότητα εμπορεύματος και χρήματος»³⁴. Αυτή η κίνηση είναι η κυκλοφορία του κεφαλαίου, η οποία δεν είναι απλώς κίνηση της υφιστάμενης αξίας, αλλά συνάμα παραγωγή αξίας.

Σε συνδυασμό με τη θεμελιώδη παρουσίαση της σχέσης ανάμεσα στην κυκλοφορία και τη διαδικασία παραγωγής του κεφαλαίου, ο Μαρξ συνεχίζει να εργάζεται πάνω σε σχέσεις που διέπουν όλο αυτό το σύστημα αυτοκίνησης του κεφαλαίου μέσα στην αστική κοινωνία με προσδιορισμούς ή κατηγορίες, οι οποίες αντιστοιχούν σε εκείνες –από την *εγγελιανή Λογική της ουσίας– της θέτουσας, της εξωτερικής και της προσδιορίζουσας ανασκόπησης*. Η μορφή κίνησης που πραγματοποιεί η *θέτουσα ανασκόπηση (setzende Reflexion)* είναι εκείνη κατά την οποία η αξία, στο πλαίσιο της σχέσης της με άλλα εμπορεύματα, θέτει τον εαυτό της αυτόνομα ως χρήμα και εισδύει στην κυκλοφορία όχι ως ανταλλαγή με άλλα εμπορεύματα, αλλά ως επιστροφή, ήτοι ως αυτοδιατήρηση στην άμεση μορφή της ως χρήμα· παράλληλα θέτει τον εαυτό της ως *προϋπόθεση* για την επόμενη κίνηση ή διαδικασία παραγωγής αξίας. Η μορφή κίνησης που πραγματοποιεί η *εξωτερική ανασκόπηση (äußere Reflexion)* είναι η κίνηση κατά την οποία η κυκλοφορία επιστρέφει στην παραγωγή αξίας σαν στο αποτέλεσμά της³⁵. Και επιστρέφει σαν στο αποτέλεσμα της, ενόσω αποτελεί την προϋπόθεση, η οποία αναιρείται για να φτάσουμε σε νέα παραγωγή αξίας. Η μορφή κίνησης που πραγματοποιεί η *προσδιορίζουσα ανασκόπηση (bestimmende Reflexion)* είναι η κίνηση κατά την οποία η παραγωγή θέτει την κυκλοφορία και η κυκλοφορία την παραγωγή.

Βέβαια ο Μαρξ χρησιμοποιεί την ως άνω μεθοδολογική προοπτική της εγγελιανής Λογικής, συμπεριλαμβανομένης και της *Λογικής του Είναι*, καθ' όλη τη λογική διαδικασία πραγμάτευσης του *κεφαλαίου του Χρήματος*. Ειδικά εφαρμόζει την εγγελιανή μεθοδολογία στη σύλληψη της σχέσης αυτού του *κεφαλαίου* με το *κεφάλαιο του Κεφαλαίου*. Μια εξαντλητική ωστόσο διερεύνηση της όλης *Λογικο-ιστορικής συναναστροφής* της μαρξικής σκέψης των *Grundrisse* με τη σκέψη της *εγγελιανής Λογικής* παραμένει πάντοτε το αιτούμενο, μιας και η προσηγηθείσα ανάλυ-

ση ασχολήθηκε κυρίως με ορισμένες –καιρίες κατά τα άλλα– κατηγορίες της εγγε-
λιανής διαλεκτικής, τις οποίες ο Μαρξ ενσωμάτωσε κριτικά στη δική του ανάλυση
και διά των οποίων κατόρθωσε να προσεγγίσει τις οικονομικές κατηγορίες υπό τη
λογική της ενότητας των αντιθέτων, ήτοι με τη μορφή της διαλεκτικής τους σύζευ-
ξης, όπως *αξία χρήσης και ανταλλακτική αξία, εμπόρευμα και χρήμα, χρήμα και κε-
φάλαιο, κεφάλαιο και εργασία (μισθωτή), εργασία και πλούτος, παραγωγή και κυ-
κλοφορία* κ.λπ. Χάρη στην ως άνω διαλεκτική, όπως είχε διαπιστώσει και ο ίδιος
ο Μαρξ, μπόρεσε να εισχωρήσει στην εσωτερική διαφοροποίηση των οικονομικών
φαινομένων και να τα εντάξει σε μια συνολική συνάρτηση, η οποία δεν λειτουργεί
ευθύγραμμα αλλά με βάση τις εσωτερικές της αντιφάσεις και την υπέρβαση αυτών
των αντιφάσεων, κατά το εγγελιανό πρότυπο. Υπό την ισχύ εντέλει του ως άνω δια-
λεκτικού πνεύματος δεν πραγματεύεται μια ιδιαίτερη μορφή του κεφαλαίου ή το
κάθε επιμέρους κεφάλαιο, αλλά τη διαδικασία γένεσής του, η οποία (διαδικασία)
δεν είναι παρά η ιδεατή έκφραση της πραγματικής γενετικής του κίνησης.

Επιλογή βιβλιογραφίας

Από την πληθώρα της διεθνούς βιβλιογραφίας γύρω από τον Μαρξ αναφέρω εκείνη μόνο που
έλαβα υπόψη ως άμεσα ή έμμεσα σχετιζόμενη με την πραγματέυση του θέματός μου.

- Arthur, Christopher J., *The New Dialectic and Marx's Capital*, Leiden 2003.
 Berger, Michael, *Karl Marx: "Das Kapital"*, München 2003.
 Dangelmayr, Siegfried, *Die philosophische Interpretation des Theorie-Praxis-Bezugs bei Karl Marx
und ihre Vorgeschichte*, Meisenheim am Glan 1979.
 Haug, W. F., *Neue Vorlesungen zur Einführung ins Kapital*, Hamburg 2004.
 Heinrich, Michael, *Die Wissenschaft vom Wert*, Hamburg 1991.
 Hoff, Jan u.a. (επιμ.), *Das Kapital neu lesen*, Münster 2005.
 Höpfe, Wolfgang, *K. Marx – Fr. Engels, Sprache und gesellschaftlicher Gesamtkomplex*, Bonn 1982.
 Mandel, E., *La formation de la pensée économique de Karl Marx*, Paris 1967.
 Meaney, Mark E., *Capital as Organic Unity*, Kluwer Academic Publishers 2002.
 Paolucci, Paul, *Marx's Scientific Dialectics*, Leiden 2007.
 Richter, Helmut, *Zum Problem der Einheit von Theorie und Praxis bei Karl Marx*, Frankfurt a. M.
1978.
 Rockmore, Tom, *Marx after Marxism*, Blackwell 2002.
 Rosdolsky, R., *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen «Kapital»* 2Bde. Frankfurt/M 1967.
 Schrader, F. G., *Restauration und Revolution*, Hildesheim 1980.
 Sève, Lucien, *Marxistische Analyse der Entfremdung*, Frankfurt a. M. 1978.
 Steinorth, Ulrich, *Eine analytische Interpretation der Marxschen Dialektik*. Meisenheim am Glan
1977.
 Zelený, J., *Die Wissenschaftslogik bei Marx und das «Kapital»*, Frankfurt a. M. 1972.

Σημειώσεις

1. K. Marx/F. Engels, Werke (MEW), Bd. 29, σ. 550.
2. Στο ίδιο, σ. 225.
3. Στο ίδιο, σ. 548.
4. Στο ίδιο, σ. 260.
5. MEW, Bd. 1, σσ. 97-98.
6. G. W. Fr. Hegel, *Επιστήμη της Λογικής - Διδασκαλία περί της έννοιας*, (εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια: Δημ. Τζωρτζόπουλος), εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2005, σ. 166.
7. K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Dietz Verlag Berlin ²1974, σ. 7. Στα ελληνικά κυκλοφορεί η εξής προσεγγιμένη μετάφραση των *Grundrisse*: Κ. Μαξ, *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, (μτφ. Διονύσης Διβάρης) 3 τόμοι, Στοχαστής, Αθήνα 1989-1992.
8. Στο ίδιο.
9. Στο ίδιο, σ. 6.
10. Στο ίδιο, σ. 15.
11. Hegel, ό.π., σ. 109.
12. Στο ίδιο, σ. 505.
13. Στο ίδιο, σ. 158.
14. Marx, ό.π., σ. 6.
15. Hegel, ό.π., σ. 137.
16. Marx, ό.π., σσ. 10-11.
17. Στο ίδιο, σ. 20.
18. Στο ίδιο, σ. 11.
19. Γκ. Χέγκελ, *Επιστήμη της Λογικής - Διδασκαλία περί της ουσίας*, (εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια: Δημ. Τζωρτζόπουλος), Δωδώνη, Αθήνα 1998, σσ. 65 κ.ε.
20. Στο ίδιο, σ. 61.
21. Στο ίδιο, σ. 66.
22. Marx, ό.π., σ. 77.
23. Στα *Grundrisse* ο Μαξ δεν κάνει σαφή διάκριση μεταξύ αξίας και ανταλλακτικής αξίας όπως κάνει στο *Κεφάλαιο*.
24. Χέγκελ, ό.π., σ. 58.
25. Marx, ό.π., σ. 61.
26. Στο ίδιο, σ. 42.
27. K. Marx, *Das Kapital*, erster Band, Dietz Verlag Berlin 1972, σ. 58.
28. K. Marx, *Grundrisse*, ό.π., σ. 146.
29. Στο ίδιο.
30. Στο ίδιο, σ. 219.
31. Χέγκελ, ό.π., σ. 67.
32. Marx, ό.π., σ. 219. Βλ. ομοίως Χέγκελ, ό.π., σ. 68.
33. Χέγκελ, ό.π., σ. 228.
34. K. Marx, ό.π., σ. 177.
35. Στο ίδιο, σ. 167.

Jan Vermeer, Γυναίκα που κρατάει μια ζυγαριά, 1655.